

ISSN Print: 2394-7500
 ISSN Online: 2394-5869
 Impact Factor: 5.2
 IJAR 2016; 2(1): 51-55
 www.allresearchjournal.com
 Received: 26-11-2015
 Accepted: 29-12-2015

ਜਸਦੀਪ ਕੌਰ
 ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰੂ
 ਨਾਨਕ ਕਾਲਜ ਬੁਢਲਾਡਾ,
 ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਜਸਦੀਪ ਕੌਰ

ਸਾਰੰਸ਼

ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਵਿੱਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ ਹੈ: ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਸਮਾਜਕ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਹੈ: ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਧਾਰ ਹੈ : ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ, ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ, ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਘੋਲ, ਰੂਸ-ਚੀਨ-ਭਾਰਤ ਦੋਸਤੀ, ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲਾਹੇ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਦਾਅ-ਪੇਚ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁਲਕਣ ਲਈ ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਦੂਜੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਟਿਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਯੁੱਗ-ਜੀਵਨ, ਯੁੱਗ-ਦਰਸ਼ਨ, ਯੁੱਗ-ਬੋਲ, ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਖਰੇਵੇਂ ਤੇ ਸਾਂਝਾਂ ਹਨ। ਪਰ ਦੂਜੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ (ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ, ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ, ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ, ਆਦਿ) ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ ਯੁੱਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ : ਸਵਾਧੀਨਤਾ, ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ, ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਧ, ਸਮਕਾਲੀ, ਚੇਤਨਾ, ਸਾਹਿਤਕ, ਆਦਿ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ 'ਮਨੁੱਖ' ਦੇ ਰੋਲ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਮਨਚਾਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਮੋੜਨ ਦਾ ਚਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਤੇ ਦੂਜੇ, ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਵਿੱਚ ਉਲਝੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ (ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ) ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਵਾਂ ਪਰਿਪੇਖ (ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਵਿੱਥ-ਸੋਝੀ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ, ਠੀਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਆਧੁਨਿਕ ਨੁਹਾਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਰੋਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕਵੀ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਧ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾ, ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਚਰ (ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰੂੜੀਆਂ) ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਗਾ। 'ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸੰਘ' ਦੇ 1936 ਵਿੱਚ, ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ, ਹੋਏ ਪਹਿਲੇ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਗਤੀ ਜਾਂ ਉੱਨਤੀ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ ਇਕ ਹੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ।¹

Correspondence

ਜਸਦੀਪ ਕੌਰ
 ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰੂ
 ਨਾਨਕ ਕਾਲਜ ਬੁਢਲਾਡਾ,
 ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ

ਉੱਨਤੀ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਕਰਮਸ਼ਕਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਵੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਨਿਰਜੀਵਤਾ ਤੇ ਥਕਾਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਕਲਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹੋਵੇ।²

ਸਾਡੀ ਕਸੌਟੀ ਉਤੇ ਉਹੀ ਸਾਹਿਤ ਖਰਾ ਉਤਰੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਚਿੰਤਨ ਹੋਵੇ, ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਸੁਹਜ ਦਾ ਸਾਰ ਹੋਵੇ, ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੋਵੇ, ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸਾਡੇ 'ਚ ਗਤੀ, ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰੇ, ਸੁਲਾਏ ਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਹੋਰ ਸੌਣਾ ਮੌਤ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ।³ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਭ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ “ਪ੍ਰਗਤੀ ਜਾਂ ਉੱਨਤੀ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਲੇਖਕ ਇਕ ਹੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ।” ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਕਵੀ ਜਾਂ ਕਵੀ-ਸਮੂਹ ਨੇ ‘ਪ੍ਰਗਤੀ’ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਇਥੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ‘ਪ੍ਰਗਤੀ’ ਦੇ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੇਤਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਹ ‘ਸੁਚੇਤਨਾ’ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਡਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਵਾਰ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, “ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਇਤਿਹਾਸ ਬੁੱਧ ਹੈ ਨਿੱਜੀ-ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ।”⁴ ਪਰ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬੋਧ ਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿੱਜੀ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਯਥਾਰਥ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹੀ ਸੱਚ ਨਹੀਂ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਵੀ ਹੈ। ਚਿੱਟੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਤਾਜ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਚੌਗਿਰਦਾ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਹੈ, ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜਾਂ ਮਾਣਦਾ ਵਿਹਲਾ ਵਰਗ ਓਦੋਂ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਹਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਐਸੇ ਆਰਾਮ ਲਈ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਓਦੋਂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਵੀ ਨੇ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਉਹ ਵਿੱਥ-ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕਵੀ (ਗੁਰੂ/ਸੂਫੀ) ਕਿਰਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਭੋਗਣਹਾਰ ਦੇ ਸੁਖ-ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭੋਗਣਹਾਰ ਦੇ ਵਿਲਾਸੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੋਹਨ

ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਉਪਰਲੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸੁਖ-ਸਵਾਦ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀ ਮਿਹਨਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਵੀ ਹੈ।

ਭੋਗਣਹਾਰ ਤੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਲਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਖੋਜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਮਸਤਾਈਆਂ-ਅਲਸਾਈਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਜ ਦੇ ਗੁੰਬਦ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਿੱਕ ਦੇ ਉਭਾਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਭੋਗਣਹਾਰ (ਮੁਗਲਾਂ) ਦੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਕਮਾਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਗੱਲ ਕੀ, ਉਸਦਾ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ (7ਵੇਂ 10ਵਾਂ ਬੰਦ) ਉਹ ਭੋਗਣਹਾਰ ਨੂੰ, ਭੋਲੇਖੇ ਨਾਲ, ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਸਮਝ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਪਰ “ਏਲੇ ਨੂੰ ਗੁੰਬਦ ਦਾ ਆਂਡਾ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਹੋਇਆ।” ਗੁੰਬਦ ਦਾ ਟੋਟੇ ਹੋਣਾ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਦੇਖਣਹਾਰ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅੱਖ ਦਾ ਬੰਦ ਹੋਣਾ ਤੇ ਨਵੀਂ ਅੱਖ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਣਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਭੋਗੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸਿਰਜਕ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਲਈ ਸਿਰਜਕ ਦੀ ਕਰਤੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਖਰੂਵਾ ਸੁਹਜ (ਛਾਲੇ ਛਾਲੇ ਹੱਥ, ਪੈਰ ਬਿਆਈਆਂ ਪਾਟੇ, ਬੋਕਿਆਂ ਵਰਗੇ ਪੇਟ, ਤੁੱਕਿਆ ਵਰਗੇ ਗਾਟੇ) ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਅਤੇ ਭੋਗਣਹਾਰ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਦਾ ਸੁਹਜ ਇਕ ਛਲਾਵਾ। ਉਹ ਹੁਣ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੀ ਪੀੜ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ : “ਕੀ ਉਹ ਹੁਸਨ ਹੁਸਨ ਹੈ ਸਚਮੁਚ ਜਾਂ ਉਂਜੇ ਹੀ ਛਲਦਾ?”

ਦੇਖਣਦਾਰ ਜੇ ਕਵੀ ਆਪ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਆਖਰੀ ਬੰਦ ਕਵੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ, ਕਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਨਿਰਣਾ ਪਾਠਕ ਨੇ ਆਪ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਾਠਕ ਸ਼ਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬੇਚੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਨਾ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਨਾ ਵੈਦ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਕ ਨਾ ਸਿੱਖ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਰੋਗੀ, ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਾ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਭਾਵ-ਵਿਰੋਚਕ (cathartic), ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਵੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਲਈ ਇਥੇ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਿੱਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਬੋਲੋੜੀ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਪੈਣੇ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਬੋਧਿਕ ਪਰਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ-ਵਿਰੋਚਕ ਉਦਗਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਟੀਚਿਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਪਾਠਕ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵਿੱਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਸਕੇ।

ਉਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਵਿੱਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਲਾਹੀਣ ਪਰਚਾਰ ਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕਦੀ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਨਿੱਜੀ-ਅਨੁਭਵ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਤਾਜ ਮਹਲ' ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਨਿੱਜ-ਹੰਢਾਏ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਦੇਖੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਕਵੀ ਨਾ ਭੋਗੀ ਹੈ ਨਾ ਸਿਰਜਕ, ਸਿਰਫ ਦਰਸ਼ਕ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰਾਉਂਦਾ ਤੇ ਐਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਤੇ ਫਾਹਾ ਜਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਵਿੱਚਾਰ ਮਧ-ਵਰਗ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਦੇਖ ਹੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਮਧ-ਵਰਗ ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਇਕ-ਅੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਖੇਧ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 1960 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਜਿਹੇ ਨਾਂਹਵਾਚੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਇਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਵਿਤਾ (anti-poetry) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚਲਾ 'ਦਰਸ਼ਕ', ਖਿਲਾਅ ਵਿੱਚ ਖਲੋਤਾ ਮਧਵਰਗੀ ਜੀਵ ਤੇ 'ਅਕਵਿਤਾ' ਦਾ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭੋਗੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿਰਜਕ ਵੀ, ਉਹ ਸੁਹਜ ਦਾ ਆਨੰਦ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਕਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਰੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਖਰੀ ਵਫਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਨਾਲ, ਕੰਮੀ ਰੁਝੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ।

ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਹੈ : ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ। ਬਾਵੇ ਕੋਲ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਡੂੰਘਾਈ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਟੱਪ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਬਾਵੇ ਨੇ 'ਟ੍ਰਾਟਸਕੀ', 'ਰੈਲਫ ਫਾਕਸ', 'ਆਈਨਸਟਾਈਨ', 'ਰੂਸ', 'ਸਮਾਜਵਾਦ' ਆਦਿਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸੂਰਮਿਆਂ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿੱਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਹਰਾਮੀ', 'ਨੌਕਰ', 'ਰੋਜ਼ ਉਸਦਾ ਹਾਰ ਟੁਟ ਜਾਇਆ ਕਰੇ', ਆਦਿਕ ਉਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਮੇ-ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹੁੰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਨਵਾਨ ਵਰਗ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਰਸੇ ਤੇ ਸੁਖ-ਸਵਾਦ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਨੌਕਰ' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਕ 'ਮੁੰਡੂ' ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਇਉਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ :

ਛਲਕਦੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਲਬਾਸ/ਅਕਸ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਹੈ ਲੀਲੋਫਰ ਦਾ,
ਸੰਦਲੀ-ਜੁਲਫਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ/ਮਖਮਲੀ ਸੀਨੇ ਦਾ ਉਭਾਰ,
ਰਾਤ ਦਿਨ ਖੁਸ਼ਬੂ ਦੀ ਬਹਾਰ/ਜਿਵੇਂ ਹਸਦੇ ਨੇ ਗੁਲਾਬ,
ਵੇਖ ਕੇ ਅਧਨੰਗੇ ਬਦਨ/ਨੀਤ ਹੁੰਦੀ ਏ ਖਰਾਬ,
ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਦਿਲ ਰਖਦਾ ਹਾਂ।

ਫੇਰ ਆਉਂਦੀ ਏ ਆਵਾਜ਼ : 'ਇਕ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ!'

ਇਕ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ!

ਡੋਬ ਦੇਂਦਾ ਏ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਖਾਬਾਂ ਦਾ ਜਹਾਜ਼।

ਦੇ ਦਿਆਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਜਵਾਬ ?

ਫੇਰ ਆਉਂਦਾ ਏ ਖਿਆਲ =

ਹੋਰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਹੋਵਣਗੇ!

(ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ-1943)

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਧਨਵਾਨ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਵੀ ਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪੀ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਖੁਸ਼ਬੂ ਦੀ ਬਹਾਰ ਹੰਢਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਮੁੰਡੂ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਬੱਧਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭ ਰੀਝਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਜੀਉਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸੋਚਣਾ ਹੈ: ਜਵਾਬ ਦੇ ਦੇਵਾਂ, ਪਰ ਇਕ ਜਰਦਾਰ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਕੇ ਦੂਜੇ ਜਰਦਾਰ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਵੇ? ਪਾਠਕ ਇਸ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਅਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਚੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਤਾਜ ਮਹਿਲ' ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਤਾਜ ਮਹਿਲ' ਵਿੱਚ ਕੰਮੀ ਰੁੱਝੇ ਮਜ਼ੂਰ-ਮਜ਼ੂਰਨੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਚੇਤ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ (ਦਰਸ਼ਕ) ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਬਾਵੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਮਾ ਆਪ ਚੇਤੰਨ ਹੈ। ਪਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਬਾਵੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਕੋਈ। ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਮੇ-ਕਿਰਤੀ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਰਗ-ਗਤ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਆਪ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤਬਦੀਲ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕਲਾ-ਵਿਹੁਣਾ ਪਰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ।

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਇੱਕੋ-ਦੁੱਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਚੇਤੰਨ ਹੁੰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ 'ਜੇ ਲਾਸ਼ ਬੋਲ ਸਕਦੀ' (ਲਾਸਾਂ-1956) ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਿੱਲ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਲ-ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੈ :

ਯਾਦ ਕਰ ਖਾਂ ਉਹ ਸਮਾਂ

ਜਦ ਤੇਰੇ ਮਹਿਲਾ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਹਿਮ-ਪਰਛਾਵੇਂ ਹੇਠਾਂ

ਆ ਖਲੋਤਾ ਇਕ ਜਵਾਨ

ਆਪਣੀ ਚੌੜੀ ਹਿੱਕ 'ਚ ਲੈ/ਮਾਸੂਮ ਰੀਠਾਂ ਦਾ ਜਹਾਨ

ਜਿਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਤੂੰ

ਕੁਝ ਟਕੇ ਤੇ ਫਾਕਿਆਂ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਸੀ ਲੀਤਾ ਖ਼ਰੀਦ

ਜਿਸ ਦੀ ਓਮਰਾ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ/ਤੇਰੀ ਖ਼ਾਤਰ ਅਰਕ ਬਣ ਬਣ ਕੇ ਵਗੇ

ਤੁਬਕਾ ਤੁਬਕਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਣੀ ਹੋਈ ਤੇਰੇ ਲਈ

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਉਸ ਦੀ ਲੰਮੀ ਰਚਨਾ 'ਤਾਰ-ਤੁਪਕਾ' ਹੈ। ਇਹ

ਅਮਨ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਉਸਰਦੀਆਂ ਹੈ, ਆਪ ਸਿਰਜੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਪਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਥੀਮ ਨੂੰ, ਅਤਿਅੰਤ ਸੰਖੇਪਤਾ ਨਾਲ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਆਈਨਸਟਾਈਨ, ਕਵੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ :

ਜੰਗ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਲਈ;
ਫਲਸਫਾ ਮੇਰਾ ਹੈ ਪਰ/ਸਾਰੇ ਆਲਮ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੇ ਲਈ।

ਪਰ ਇਸ ਥੀਮ ਨੂੰ ਜਿੰਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿੱਤਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਉਹ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਅਮਨ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਚੰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ (ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਧੂੜ), ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ (ਕਣਕਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ) ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਮਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਜੰਗ ਭੜਕਾਉ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਿਆਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧੀਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਆਸ਼ਕ ਬੋਲਦਾ ਹੈ:

ਕਰੋ ਮਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਠਾਕ ਦਿਓ ਰਫਲਾਂ ਦੇ ਕੁੰਦੇ
ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚੋਂ ਬੰਬ ਹਟਾਓ, ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚੋਂ ਜ਼ਹਿਰਾਂ
ਚੁਸੋ। ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਤਾਂ ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ, ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਫੁੱਲਾਂ
ਦੀ ਖਾਰੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ ਸਜਨ ਦਾ, ਦੇਸ ਕਿ ਜਿਸ
ਦੀ ਧੂੜ ਗੁਲਾਬੀ ਦੇਸ ਕਿ ਜਿਥੇ ਝੁੰਡ ਅੰਬੀਆਂ ਦੇ, ਨਿਕੀ,
ਸਲੇਟੀ ਸੜਕ ਦਾ ਟੋਟਾ।

ਜਦ ਤਕ ਸਾਡਾ ਸੀਸ ਤਲੀ 'ਤੇ, ਇਹ ਅਨਹੋਣੀ ਹੋ ਨਹੀਂ
ਸਕਦੀ
ਜਦ ਤਕ ਦਿਲ ਆਸ਼ਕ ਦਾ ਧੜਕੇ
ਪਿਆਰ ਦੀ ਸੁੱਚੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ, ਬੁੰਦ ਲਹੂ ਦੀ ਚੋ ਨਹੀਂ
ਸਕਦੀ।

(ਬਿਰਹੜੇ-1958)

ਇਹ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਜੁੱਟੇ ਉਪਜਕਾਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤਿਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਵਰਗਗਤ ਹੋਂਦ ਤੇ ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸੋਝੀ ਉਸਨੂੰ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਭਾਰਤ ਦੇ, ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ, ਕਿਰਤੀ-ਕਿਸਾਨ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਘੋਲ ਦੇ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਪੈ ਗਏ ਉਦੋਂ ਤਕ ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਕੇਵਲ ਮਾਰਕਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ

ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਜੁਝਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਮੁੱਠ ਹੋਏ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ (ਤਿਲੰਗਾਨਾ ਦੀ ਵਾਰ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ) ਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਆਵਾਜ਼) ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੋਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਜੱਟੀਆਂ ਦਾ ਗੀਤ' ਦੇ ਕੁਝ ਟੋਟੇ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਘੋੜੀ ਤੇਰੀ ਗਲ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਘੁੰਗਰੂ, ਸਾਡੀਆਂ ਸੁਥਣਾ ਨੂੰ ਭਖੜਾ
ਵੇ ਹੋ। ਨਾ ਸਾਡੀ ਵਾੜੀ ਤੇ ਨਾ ਸਾਡੇ ਵਾੜੇ, ਨਾ ਤਨ ਕਜਣ ਨੂੰ
ਕਪੜਾ ਵੇ ਹੋ। ਗੋਰੀ ਤੇਰੀ ਝੂਟੇ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਲਾਸਾਂ, ਹੇਠ ਸੋਨੇ
ਦਾ ਪਟੜਾ ਵੇ ਹੋ। ਪੈਰ-ਨਹੁੰਆਂ ਉਤੇ ਚੰਨ ਮਹਿੰਦੀ ਦੇ, ਖੁੱਚੀਂ
ਅਸਾਡੀਂ ਘੱਟੜਾ ਵੇ ਹੋ।
ਰੋਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਨਿਮੀਏਂ ਜੰਮੀਏਂ, ਦਾਸ ਤੇਰਾ ਸਾਡਾ
ਨਢੜਾ ਵੇ ਹੋ। ਆਵੇਂ ਤੇ ਸਭ ਹੁੰਝ ਲਿਜਾਵੇਂ, ਮੁਢ ਤੋਂ ਇਹੋ
ਝਗੜਾ ਵੇ ਹੋ। ਪਾਟੀ ਕਿਰਤ ਨੇ ਇਕ ਮੁੱਠ ਹੋਣਾ, ਬਣ ਜਾਣਾ
ਇਕ ਝਖੜਾ ਵੇ ਹੋ। ਘੋੜੀ ਤੇਰੀ ਦੇ ਉਡਣੇ ਘੁੰਗਰੂ, ਗੋਰੀ ਦਾ
ਚੂੜਾ ਰੱਤੜਾ ਵੇ ਹੋ।

(ਅਵਾਜ਼ਾਂ-1954)

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ 'ਜੱਟੀਆਂ' ('ਤਾਜ ਮਹਲ' ਦੀਆਂ ਕੰਮੀਂ
ਰੁੜੀਆਂ ਮਾਵਾਂ, ਤੋਂ ਉਲਟ) ਖਾਊ ਤੇ ਲੋਟੂ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ
ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੰਦੀ ਹਾਲਤ, ਆਪਣੀ ਲੁਟੀਂਦੀ
ਮਿਹਨਤ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਤੋਂ
ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਜੁਝਣ ਲਹੀ ਤਿਆਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ
ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ
ਕਵਿਤਾ ਤੱਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਚੇਤਨਾ ਆਪਣੇ ਸਫਰ ਦੇ
ਸਿਰਜਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਅਚੇਤ ਹੈ, ਪਰ
ਕਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ 'ਮਾਸੂਮ' ਕਿਰਤੀ
ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ; ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ
ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਵੈ-ਚੇਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਕਿਰਤੀ ਮੁੱਖ
ਪਾਤਰ 'ਮੈਂ' ਨਹੀਂ, 'ਅਸੀਂ' ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਸਾਨ-ਮਜ਼ੂਰ
ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਤੇ ਆਪਣੀ
ਸਾਂਝੀ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਹੋਂਦੀ ਨੂੰ
ਨੱਥ ਲੈਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। (ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ
ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ 1960 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ
ਲਿਖੀ 'ਜੁਝਾਰ' ਕਵਿਤਾ ਹੈ।) ਇਕ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ
ਪ੍ਰਗਤੀ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਇਹ ਵਿਕਾਸ-ਰੇਖਾ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਅਟੁੱਟ
ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ
ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਟੁੱਟਦੀ ਜੁੜਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚਾਰਨ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਮਾਡਲ
ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ
ਹੈ। ਇਸ ਮਾਡਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੋ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਵੀ
ਵਿੱਚਾਰਨਯੋਗ ਹਨ, ਪਰ ਇਥੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੀ
ਕਰਾਂਗਾ। ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ
ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਦੀ ਜਿਸ ਚੇਤਨਾ ਦੀ? ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੇ

ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਜਵਾਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਪਾਤਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਪਾਤਰ ਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕਵੀ ਦੀ ਵੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਸਤਵਾਦ ਕੇਵਲੀ ਅਕਸ ਨਹੀਂ, ਵਾਸਤਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ-ਕਾਲ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਦੀ ਸਹਿਜ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਦੂਜਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਇਕ ਟੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਲੋਕਾਂ' ਲਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੱਕ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਅਜੋਕੀ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ (Politics of Mass Media) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਵਿੱਚਾਰਨਾ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ।

ਪਦ-ਟਿੱਪਣੀਆ

1. ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ, ਸਾਹਿਤਯ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, 1954, ਪੰ: 9=10.
2. ਉਹੀ, ਪੰ: 10.
3. ਉਹੀ, ਪੰ: 19.
4. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, 'ਨਿਮਖ ਚਿਤਵੀਏ ਨਿਮਖ ਸਲਾਹੀਏ', ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ (ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅੰਕ, ਜੁਲਾਈ 1960).